

Marek Jabłonowski¹
Wojciech Jakubowski²

Rola wojskowych w budowie Centralnego Okręgu Przemysłowego

Streszczenie

Centralny Okręg Przemysłowy, unikalny program gospodarczo-wojskowy w Europie Środkowo-Wschodniej realizowany w latach 1936–1939, stanowił istotne osiągnięcie Polski doby Drugiej Rzeczypospolitej. Decyzja o jego budowie wynikała z konieczności wzmocnienia potencjału wojenno-ekonomicznego państwa wobec wzrastającego napięcia w stosunkach międzynarodowych i zagrożenia ze strony sąsiadów i potencjalnych przeciwników Polski, a także zapewnienia armii nowoczesnego uzbrojenia i wyposażenia. W realizacji programu jedną z zasadniczych ról odegrały instytucje wojskowe.

Słowa kluczowe: Druga Rzeczpospolita, bezpieczeństwo państwa, Centralny Okręg Przemysłowy, gospodarka, potencjał ekonomiczny, Stalowa Wola, Sztab Główny WP, Komitet Obrony Rzeczypospolitej, Sekretariat KOR

Centralny Okręg Przemysłowy był unikatowym programem gospodarczo-wojskowym nie tylko w skali kraju, ale również Europy Środkowo-Wschodniej. Miał odegrać kluczową rolę dla bezpieczeństwa państwa, nad które w połowie lat 30. nadciągało już widmo wojny³ (*COP*).

¹ Prof. dr hab. Marek Jabłonowski, Katedra Nauk o Polityce i Polityki Bezpieczeństwa, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Szrajbera 11, 10-007 Olsztyn, e-mail: m.jablonowski@uw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-6333-7386.

² Prof. dr hab. Wojciech Jakubowski, Katedra Historii Politycznej, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, e-mail: wj.jakubowski@uw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-1552-8858.

³ Przed piętnastu laty podobną opinię jeden z autorów tego materiału przedstawił na konferencji w Stalowej Woli, zorganizowanej z okazji 70. rocznicy *COP*.

Przeszłość... 2007: 111 i n.). W tym czasie w opinii Bogusława Miedzińskiego: „Zapanowała w społeczeństwie polskim zasada prymatu spraw obronnych nad wszystkimi innymi” (Malczewska-Pawelec 2002: 169 i n.; Adamczyk 2000: 227 i n.). Miał rację Miedziński, bowiem w obozie rządzącym po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego zaczął dominować pogląd, że państwo⁴ (Jabłonowski, Jakubowski 2021: 191–200) musi bardziej zaangażować się w sferę produkcji i rozdziału dóbr⁵ (Grabowski 1963: 71 i n.; Jabłonowski 2001: 9). W grupie podzielających tę opinię, poza politykami związanymi z prezydentem Ignacym Mościckim⁶ (Romanowski 1985: 33–88; Drozdowski 1989; 2001; 2002; Garbacz 2002; *Koncepcje gospodarcze...* 2000; Kwiatkowski 1990; 2003), znajdowali się wojskowi wyznający pogląd, że ekonomiczne przygotowanie kraju do wojny zaczyna być problemem palącym. Generał Edward Śmigły-Rydz (1936: 235 i n.), nowo powołany Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, wyraźnie nawiązywał do tej kwestii m.in. w sierpniu 1935 i maju 1936 r. na forum kolejnych zjazdów delegatów opiniotwórczego Związku Legionistów Polskich (Jabłonowski 1998; Kossewska 2003).

W literaturze przedmiotu znane i opisane są próby modernizacji i rozbudowy polskich sił zbrojnych po 1935 r.⁷ (Kozłowski 1974; Rzepniewski 1990; Pawłowski 2009), wiele prac poświęcono także tematyce Centralnego Okręgu Przemysłowego⁸ (Dziemianko 2004; Deszczyński, Mazur 2004; *Od projektu...* 2018). Celem tego artykułu jest próba uka-

⁴ Ewolucja ustroju Polski doby Drugiej Rzeczypospolitej spowodowała, że po 1935 r. państwo coraz bardziej nabierało cech elitarystycznych.

⁵ Niejako na marginesie warto odnotować, że w polskim obozie władzy w tym okresie zaczął dominować pogląd o konieczności szerszego zaangażowania się państwa w sferę produkcji i rozdziału dóbr, z czym wiązało się nowe jakościowo zjawisko – planowania. Lata 1936–1939 to czas interwencjonizmu państwowego, to także okres dobrej koniunktury i znacznego ożywienia w gospodarce. Z drugiej strony należy uwzględnić sytuację zewnętrzną kraju, a mianowicie to, że napotykanne utrudnienia importowe wymuszały m.in. nową strategię surowcową, a wzrastająca agresywność Trzeciej Rzeszy, zwłaszcza po zajęciu przez wojska niemieckie w marcu 1936 r. zdemilitaryzowanej strefy Nadrenii, stworzyła realną możliwość otrzymania kredytu od rządu francuskiego.

⁶ W tej grupie najsilniejszą osobowością był Eugeniusz Kwiatkowski, jego sylwetka była omawiana i przedstawiana wielokrotnie.

⁷ Celem była modernizacja i rozbudowa armii.

⁸ To zagadnienie w polskiej historiografii ma już bogatą literaturę. Wypowiadali się świadkowie wydarzeń, m.in. S. Kirkor, W.T. Drymmer, K. Głabisz, T. Malinowski, J. Sadowski, F.S. Składkowski, W. Stachiewicz, J. Szembek, A. Szymański, J. Wiatr, J. Zając; publikowano dokumenty; zabierali głos wybitni znawcy przedmiotu, jak m.in. M.M. Drozdowski, J. Gołębiowski, T. Grabowski, T. Jędruszczak, E. Kozłowski, Z. Landau, A. Rzepniewski, P. Stawecki, J. Tomaszewski, M. Zgórniak. Ukazywały się ciekawe opracowania.

zania wysiłków wojskowych zmierzających w końcu lat 30. do przyspieszenia procesów rozbudowy potencjału wojenno-ekonomicznego Drugiej Rzeczypospolitej, a zwłaszcza przemysłu wojennego⁹. Powód był niezwykle istotny – zaspokojenie potrzeb państwa w okresie narastającego zagrożenia bezpieczeństwa i potencjalnej wojny.

Czas analiz i przygotowywania rozwiązań

Rada Gabinetowa w nocy z 12 na 13 maja 1935 r. powierzyła obowiązki Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych gen. dyw. Edwardowi Śmigłemu-Rydzowi, który szybko ujawnił swoje aspiracje polityczne¹⁰ (Jabłonowski, Stawecki 2014: 24 i n.). Zarówno nowy szef Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, jak i jego bliscy współpracownicy, m.in. generałowie Tadeusz Kasprzycki¹¹ (Stawecki 1994: 161–162), Wacław Stachiewicz¹² (Stawecki 1994: 317–318), Tadeusz Ma-

⁹ Pojęcie „przemysł wojenny” nie jest dostatecznie sprecyzowane. W polskiej terminologii przed wojną operowano terminem „ścisłego przemysłu wojennego”. Rozumiano pod nim tę jego część, która znajdowała się pod zarządem wojskowym lub państwowym (zainteresowanie Biura Przemysłu Wojennego Ministerstwa Spraw Wojskowych), a wśród prywatnych obejmowano nim zakłady, które prowadziły produkcję na rzecz sił zbrojnych w okresie pokoju i miały ją kontynuować po mobilizacji.

¹⁰ Jak dowodzą badania, w sferze polityki zagranicznej odnowił on podupadły sojusz z Francją, był aktywny w kwestii niemieckiej, czechosłowackiej oraz litewskiej. W odniesieniu do armii rozpoczął, wraz ze SG WP, prace nad 6-letnim planem unowocześnienia sił zbrojnych oraz budową przyszłej polskiej doktryny wojennej. Pod jego kierownictwem uczyniono duży wysiłek, aby przygotować się do obrony i zmniejszyć zacofanie organizacyjne i techniczne WP oraz podnieść poziom kształcenia wyższej kadry dowódczej. Postanowiono w znacznie większym stopniu rozwijać obronę przeciwpancerną i przeciwlotniczą, formacje pancerne i lotnicze, wzmacniać przede wszystkim istniejące wielkie jednostki wojskowe ciężkiej artylerii i broni przeciwlotniczej, a dopiero w drugiej kolejności tworzyć odpowiednie jednostki odwodowe. Uporządkowano też sprawy mobilizacyjne. Śmigły-Rydz wyhamował praktykowany przed 1935 r. proces przechodzenia generałów do aparatu administracyjnego i do bezpośredniej działalności politycznej. W okresie, kiedy Śmigły-Rydz był generalnym inspektorem sił zbrojnych, kontynuowano prace nad planem operacyjnym „Wschód” i prowadzono prace nad planem operacyjnym „Zachód”. Zostały one zintensyfikowane i zaktualizowane po marcu 1939 r.

¹¹ Tadeusz Kasprzycki, ur. 16.01.1891 w Warszawie, gen. dyw. WP. Studiował w Paryżu i Genewie. Uczestnik I wojny światowej w Legionach i POW; 1918–1919 szef Adiutantury Naczelnika Państwa; 1921 ukończył Wyższą Szkołę Wojenną w Paryżu; po 1926 szef Biura Ścisłej Rady Wojennej, szef Oddziału II SG; d-ca 19 DP; 1931–1935 I wiceminister i kierownik MSWojsk.; 1935–1939 minister spraw wojskowych.

¹² Wacław Stachiewicz, ur. 18.02.1894 we Lwowie, gen. bryg. WP. Uczestnik I wojny światowej w Legionach i POW; od 1918 w WP; od 1921 szef Oddziału I SG

linowski¹³ (Stawecki 1994: 212–213) i Aleksander Litwinowicz¹⁴ (Stawecki 1994: 198–199) po doświadczeniach I wojny światowej uważali, że potencjał wojskowo-ekonomiczny kraju jest wskaźnikiem ukazującym obiektywnie, czy możliwe jest przeciwstawienie się agresorowi (Jabłonowski 2001: 11–12).

W połowie lat 30. przygotowania gospodarki kraju do potencjalnego wysiłku czasu wojny koordynował rząd, a zwłaszcza resorty przemysłu i handlu oraz spraw wojskowych (Jabłonowski 2001: 17 i n.). Zgodnie z podziałem zadań i kompetencji Ministerstwo Spraw Wojskowych miało zaopatrywać siły zbrojne w czasie pokoju i przygotować (przez produkcję lub zakup broni) sprzęt i amunicję oraz materiały konieczne na wypadek mobilizacji i wojny. Odpowiadało również za ich magazynowanie (*Konstytucje oraz podstawowe akty...* 1967: 284–285; *Materiały do zagadnienia...* 1958). W resorcie za sprawy gospodarczo-obronne, organizacyjne i kierowanie procesem zaopatrzenia materiałowego bezpośrednio odpowiadał II wiceminister. Do jego kompetencji należało m.in. organizowanie mobilizacji materiałowej oraz przemysłowej. Resort przygotowywał do produkcji wojennej wszelkie zakłady produkujące m.in. sprzęt artyleryjski, amunicję, broń małokalibrową, proch i materiały wybuchowe, samoloty (płatownice, silniki, akumulatory, balony) i sprzęt przeciwgazowy, drut kolczasty oraz środki walki obronnej. Ministerstwo współpracowało z innymi resortami w przygotowaniu sprzętu i materiałów dla marynarki wojennej (dla jej sił morskich i śródlądowych), sprzętu optycznego, telegraficznego, telefonicznego i radiowego, a także kabli (Jabłonowski 2001: 22; Böhm 1994; Wysszczański 2010).

Ocena przygotowań państwa do grożącej wojny wymagała zastosowania metody porównawczej. Na potrzeby analizy sytuacji Polski uznano za konieczne podjęcie próby porównania jej możliwości z potencjała-

i z-ca szefa sztabu Okręgu Gen. w Warszawie; 1923 ukończył Wyższą Szkołę Wojenną w Paryżu; wykładowca WSWoj.; szef oddziału SG; od 1928 d-ca 27 pp; 1931–1933 d-ca piech. dywizyjnej 1 DP Legionów; 1933–1935 d-ca 7 DP; 1935–1939 szef SG.

¹³ Tadeusz Malinowski, ur. 14.11.1888 w Wadowicach, gen bryg. WP; studiował na UJ w Krakowie. Uczestnik I wojny światowej w Legionach, następnie w armii J. Hallera; 1919 szef sztabu 2 DP Legionów i szef Oddz. V MSWojsk.; 1924–1927 d-ca 52 pp; 1927–1931 d-ca piech. dywizyjnej 21 DP; 1931 d-ca 17 DP; od 1936 I z-ca szefa SG, sekretarz KOR, szef COP.

¹⁴ Aleksander Litwinowicz, ur. 24.02.1879 w Petersburgu, gen. bryg. WP. Od 1911 w organizacjach niepodległościowych. Uczestnik I wojny światowej w Legionach. Od 1918 w WP; szef intendencji dowództwa „Wschód”, szef departamentów MSWojsk.: gospodarczego, intendencji oraz przemysłu wojennego; 1927–1936 d-ca OK III Grodno i OK VI Lwów; 1936–1939 II wiceminister spraw wojskowych, szef administracji armii.

mi Niemiec i ZSRR. Poza opracowaniem o charakterze czysto wojskowym¹⁵ (Kozłowski 1964) w odniesieniu do spraw natury gospodarczej przygotowano cztery analizy sporządzone najprawdopodobniej w 1935 i 1936 r. Ich odbiorcą był szef Sztabu Głównego gen. Wacław Stachiewicz. Dotyczyły one możliwości pokrycia zapotrzebowania na surowce strategiczne w Niemczech, Polsce i ZSRR; przygotowania gospodarki w Niemczech, Polsce i ZSRR do potrzeb czasu wojny; próbnego bilansu produkcji roślinnej i zwierzęcej w Polsce na tle Niemiec i ZSRR oraz potencjału finansowego Polski na tle Niemiec i ZSRR¹⁶ (Jabłonowski 1992; 1996: 52 i n. oraz 172 i n.; 2001: 303 i n.). Analizy dowiodły m.in. znacznie lepszego przygotowania gospodarek Niemiec i ZSRR do działania w warunkach zagrożenia i wojny. W odniesieniu do sytuacji Polski krytycznie oceniono zwłaszcza możliwości energetyczne i finansowe państwa, zaopatrzenia w surowce i żywność, a także przemysł, w tym zwłaszcza wojenny¹⁷ (Jabłonowski, Stawecki 1987; Jabłonowski 2019: 67–90).

Wydaje się, że poczynione ustalenia legły u podstaw decyzji zmieniających do wzmocnienia polskiego potencjału wojenno-ekonomicznego i modernizacji sił zbrojnych w kolejnych latach.

Czas decyzji

W drugiej połowie 1935 r. i na początku 1936 r. wojskowi coraz aktywniej zaczęli uczestniczyć w podejmowaniu strategicznych decyzji polityczno-gospodarczych. Ich opinie w kwestiach wzmocnienia potencjału wojenno-ekonomicznego miały częstokroć kluczowe znaczenie. Zasadnicze decyzje zapadły w kwietniu i maju 1936 r. i miały nie tylko poważny wymiar polityczny, ale także zaważyły na losach koncepcji COP:

¹⁵ Wykazało ono anachroniczną strukturę polskich sił zbrojnych, ich zacofanie techniczne i słabość wyposażenia.

¹⁶ Wspomniane dokumenty zostały zaprezentowane w środowisku badaczy.

¹⁷ W tym kontekście należy wspomnieć o wartościowym, w pełni strategicznym opracowaniu poświęconym sytuacji Polski w obliczu możliwej agresji ze strony Niemiec pt. *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom*, przygotowanym przez gen. T. Kutrzebę i ppłk. S. Mossora na przełomie 1937 i 1938 r. Opracowanie miało stanowić materiał pomocniczy dla marszałka Śmigłego-Rydza przy podejmowaniu decyzji odnośnie do planu wojny na kierunku zachodnim. Stwierdzono w nim m.in., że przewaga Niemiec w dziedzinie przemysłu jest tak olbrzymia, że nie da się nawet w przybliżeniu określić jej liczbami. Wyeksponowano wniosek: „Potencjał wojenny samej Polski jest w porównaniu do Niemiec tak nikły, że trzeba uznać Polskę jako niezdolną do samodzielnej wojny z Niemcami”.

1 kwietnia – w toku narady na Zamku Królewskim zapadła decyzja w sprawie przyspieszenia prac nad kompleksowym programem rozbudowy przemysłu zbrojeniowego¹⁸ (Gołębiowski 2000: 78–79).

9 kwietnia – ukazał się dekret Prezydenta RP w sprawie powołania Funduszu Obrony Narodowej, wraz z sumami pozabudżetowymi oraz kredytem uzyskanym we Francji; stały się one podstawą dla posunięć zmierzających do wzmocnienia potencjału wojenno-ekonomicznego Polski, w tym COP¹⁹ (DzU RP 1936, nr 28, poz. 225; Jabłonowski 1992: 236; 1996: 165 i n.; Lisiecka 2007: 51 i n.; Stawecki 1967).

9 maja – prezydent wydał dekret „O sprawowaniu zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi”, który m.in. powołał do życia Komitet Obrony Rzeczypospolitej. Miał on stanowić forum rozpatrywania najpoważniejszych zagadnień dotyczących obrony państwa oraz określania wytycznych dla rządu, a więc podejmowania decyzji strategicznych²⁰ (DzU RP 1936, nr 38, poz. 286.). Jako organ wykonawczy KOR utworzono Sekretariat (SeKOR), w praktyce odgrywający kluczową rolę²¹ (Kozłowski 1968: 71-72). Jego pracami kierował I zastępca Szefa Sztabu Głównego gen. Malinowski, pełniący jednocześnie funkcję szefa COP.

15 maja – rekonstrukcja rządu, powołanie gabinetu Felicjana Sławoja Składkowskiego (Jędruszczak 1963: 78–84; Zieliński 1985: 246–247). Miał on na celu dążenie do realizacji planu unowocześnienia gospodarki

¹⁸ W naradzie brali udział: prezydent I. Mościcki, generalny inspektor sił zbrojnych E. Śmigły-Rydz, szef SG W. Stachiewicz, minister spraw wojskowych T. Kasprzycki, minister spraw zagranicznych J. Beck, wicepremier E. Kwiatkowski oraz prezes Banku Gospodarstwa Krajowego R. Górecki.

¹⁹ Ogólna suma dochodów FON oscylowała pomiędzy 1095 mln a 1320 mln zł. W 1936 r. toczyły się również rokowania w sprawie uzyskania pożyczki we Francji. Sfinalizował je w czasie swego pobytu nad Sekwaną E. Śmigły-Rydz. Podpisano umowę pożyczkową, w myśl której Francja udzieliła Polsce kredytu w wysokości 2600 mln fr.fr., oraz dokument uznający za podstawę aliansu polsko-francuskiego układ z 1921 r. Projekt zakreślono na cztery lata, jego tempo realizacji w 1939 r. wynosiło 29 proc.

²⁰ Pomimo uprawnień i kompetencji KOR praktyka wypracowywania decyzji w najwyższych gremiach kierowniczych II Rzeczypospolitej ukształtowała się w sposób odmienny. Zagadnienia obrony państwa w ich najbardziej ogólnym wymiarze podejmowano w toku nieformalnych spotkań na Zamku, u prezydenta (patrz przypis 19). Formalnie odbyły się dwa posiedzenia KOR, pierwsze poświęcono sprawom aprowizacji, drugie – surowcom i mobilizacji przemysłu.

²¹ Postawiono przed nim zadanie przygotowania do wojny resortów cywilnych i niektórych podległych im dziedzin związanych z potrzebami wojska i wojny. Ustalenia SeKOR w sprawie działania gospodarki miały być ujmowane w formę wniosków kierowanych pod obrady KOR. Wszystkie resorty zostały zobowiązane do uzgadniania z SeKOR-em posunięć mających związek z obroną państwa.

i armii. Nowo powołany premier²² (Adamczyk 2001; Sioma 2005), dotychczasowy II wiceminister spraw wojskowych i zarazem szef administracji armii, dobrze znał poglądy i oczekiwania generałów Śmigłego-Rydza i Kasprzyckiego. Na jego miejsce w Ministerstwie Spraw Wojskowych został powołany gen. Aleksander Litwinowicz, dotychczasowy szef Departamentu Przemysłu Wojennego, któremu powierzono m.in. nadzór nad programem rozbudowy COP (Gołębiowski 2000: 40).

Mapa
Centralnego
Okręgu
Przemysłowego
Map of the Central
Industrial District

Źródło:
Ilustrowany
Kalendarz Słowa
Pomorskiego 1939.

²² Felicjan Sławoj Składkowski, ur. 9.06.1885 w Gąbinie, gen. dyw. WP. Dr medycyny, studiował w Warszawie i Krakowie. Uczestnik I wojny światowej w Legionach jako lekarz; 1919 szef sanit. 2 DP Legionów i grupy operacyjnej gen L. Żeligowskiego; 1920 organizator Dep. Sanitarnego MSWojsk.; 1923 odbył staż we francuskiej WSWojsk.; 1924 szef Dep. Sanitarnego MSWojsk.; 1926 Komisarz Rządu na Warszawę; następnie minister spraw wewnętrznych; 1930 szef administracji armii i ponownie minister spraw wewnętrznych; 1931 II wiceminister spraw wojskowych i szef administracji armii; 1936–1939 premier i minister spraw wewnętrznych.

Czas realizacji

W miesiącach, które pozostały do września 1939 r., rola wojskowych i instytucji wojskowych w procesach decyzyjnych w odniesieniu do potencjału wojenno-ekonomicznego stała się rozstrzygająca. Podjęto wielokierunkowe działania, dotyczyły one m.in. następujących obszarów:

Surowców. Zaopatrzeniu kraju nadano w tym zakresie najwyższą rangę.

Prace prowadzono dwutorowo. SeKOR przy współpracy z resortami przemysłu i handlu oraz spraw wojskowych, a także pomocy Sztabu Głównego zajął się wypracowaniem zasad polityki surowcowej państwa, natomiast Ministerstwo Spraw Zagranicznych podjęło się zadania przeorientowania polskiej polityki handlowej w tym zakresie²³ (Gwiazdowski 1961; Grabowski 1963; Stawecki 1971; Jabłonowski 1987; Zamęcki 2007: 87 i n.; 2010; Jabłonowski, Zamęcki 2015).

Rolnictwa. Już w listopadzie 1936 r. SeKOR opracował dokument precyzujący podstawowe działania w zakresie przygotowania rolnictwa na czas wojny. Zmierzano do ustalenia potrzeb wojska i ludności cywilnej, unormowania podziałów kompetencyjnych władz odpowiedzialnych za aprowizację kraju oraz wyznaczenia „ośrodków gromadzenia i przechowywania żywności”²⁴ (Rostworowski, Stablewski 1939; Odziemkowski 1988; Jabłonowski 1987a; 2001: 75 i n.).

²³ Podstawową wytyczną nowej polityki surowcowej była ekspansja gospodarcza bez ekspansji politycznej, drugim jej elementem było wykorzystanie w jak najszerszym zakresie Polonii do działań na rzecz interesów Polski. 11 lutego 1938 r. KOR przyjął ogólne zasady polityki surowcowej, a 8 lipca uchwalili wytyczne dla rządu w tej sprawie. Na tej podstawie Rada Ministrów 22 lipca 1938 r. przyjęła uchwałę, która powierzała sprawy polityki i gospodarki surowcowej państwa ministrowi przemysłu i handlu. Uchwała objęła wszelkie surowce naturalne i syntetyczne, z wyłączeniem rolniczych, ustanowiła Biuro Surowcowe przy resorcie przemysłu i handlu oraz sprecyzowała jego kompetencje. Zadania, jakie postawiono przed władzami wykonawczymi w tym zakresie, sprowadzały się z jednej strony do maksymalnego wykorzystania własnych zasobów surowcowych, z drugiej – do wypracowania nowych form współpracy z zagranicą.

²⁴ Aby zapewnić dostawy produktów rolnych preferowanych przez armię, starano się m.in. stymulować rozwój produkcji zbóż chlebowych w rejonach centralnych państwa, zwiększać ogólny areał zasiewów, a także rozszerzyć hodowlę. W 1938 r. w resorcie rolnictwa i reform rolnych powołano departament aprowizacji, a następnie Biuro Aproprowizacji, którego pracami kierował wiceminister M. Wierusz-Kowalski. W urzędach wojewódzkich jego odpowiednikami były oddziały aprowizacji, a w powiatowych i miastach wydzielonych – referaty aprowizacji. Ministerstwo otrzymało zadanie przygotowania planu zaopatrzenia wojska, ludności miejskiej oraz ośrodków przemysłowych. Przewidywano, że nadwyżki żywności zostaną zabezpieczone, będzie wprowadzona centralna regulacja jej rozdziału oraz regulacja cen. Aparat gromadzenia żywności miał zacząć funkcjonowanie w 15. dniu od ogłoszenia mobilizacji.

Transportu. Transport, zwłaszcza kolejowy z uwagi na niedorozwój jego innych gałęzi, miał zasadnicze znaczenie dla polskich przygotowań obronnych (Bujniewicz 1963; Rummel 1985; Gołębiowski 1995; Brzosko 1982; Tarchalski 1995; Bakunowicz 1996; Jabłonowski 1988). Opracowano plan transportowy na wypadek konfliktu z Niemcami, prace nad nim zostały zakończone 1 sierpnia 1939 r. Łączono z nim wiele praktycznych działań związanych z przygotowaniem kolei do pełnienia funkcji wojennych, m.in. ćwiczone współdziałanie z wojskiem, usuwanie zniszczeń itp. (Jabłonowski 2001). W kwestii transportu samochodowego powołano międzyresortową Komisję do Spraw Motoryzacji Kraju²⁵. W 1938 r. dokonano wyboru modeli pojazdów odpowiednich dla wojska, ustalono też, które zakłady podejmą ich produkcję lub montaż. W ten sposób zbudowano plan zmotoryzowania armii przyjęty do realizacji na pięć lat. U jego podstaw leżały dwa założenia: po pierwsze – zamiar ujęcia przedsiębiorstw produkujących pojazdy w takie ramy organizacyjne, by znalazły się one pod kontrolą państwa, po drugie – ujednolicenie sprzętu znajdującego się w dyspozycji sił zbrojnych. Nad realizacją programu miała czuwać Komisja Motoryzacyjna powołana w resorcie komunikacji, na której czele stanął wiceminister Julian Piasecki (Jabłonowski 1988: 213–242).

Współpracy ze środowiskiem nauki. W 1936 r. zintensyfikowano prace Tymczasowego Komitetu Doradczo-Naukowego przy II wiceministrze spraw wojskowych – szefie administracji armii²⁶ (Jabłonowski 1982; Böhm 1994: 223), uznając, że proces doskonalenia obronności wymagał – podobnie jak rozwój gospodarki – wyprzedzającego tempa postępu naukowo-technicznego. Plan pracy TKDN na rok 1936 przewidywał m.in. prowadzenie tematów głównych, wykorzystywanie inicjatyw własnych członków, pomoc w pracach Biura Wojskowego Ministerstwa Przemysłu i Handlu, współpracę z Biurem Przemysłu Wojennego MSWojsk., nawiązanie kontaktu ze Sztabem Głównym oraz zwiedzanie poszczególnych instytutów wojskowych. Aktywność uczonych zgromadzonych w TKDN była jedną

²⁵ W pracach Komisji brali udział przedstawiciele resortów: spraw wojskowych, komunikacji, skarbu oraz przemysłu i handlu.

²⁶ Komitet powstał w 1933 r., jego pracami do 1936 r. kierował prof. dr W.A. Świętosławski, od 1936 r. prof. dr B. Stefanowski. Do prac w Komitecie zaproszono profesorów: J. Groszkowskiego, M. Hubera, S. Pawłowskiego, M. Pożarskiego, C. Witoszyńskiego, M. Wolfkego, A. Romana oraz po 1936 r. K. Smoleńskiego. Oficerami łącznikowymi z ramienia MSWojsk. zostali płk dr med. Zagrodzki oraz pplk inż. S. Witkowski, szef Biura Przemysłu Wojennego.

z pierwszych w Polsce prób instytucjonalnego wykorzystania przez MSWojsk. środowiska nauki dla wzmocnienia potencjału wojenno-ekonomicznego kraju²⁷ (Jabłonowski 1982: 259).

Przemysłu wojennego. Pozostający w zarządzie MSWojsk. przemysł wojenny obejmował około 260 przedsiębiorstw²⁸ (Jabłonowski 2001: 129) koncentrujących się w kilku ośrodkach²⁹ (Stawecki 1971; 1979; Grabowski 1963; Kozłowski 1974; Gołębiowski 1990; 2000; Deszczyński, Mazur 2004; Dziemianko 2004). Największe zakłady znajdowały się pod kontrolą państwa³⁰, poza tą grupą istniały pojedyncze państwowe przedsiębiorstwa produkujące na potrzeby wojska³¹. Kolejną kategorię stanowiły przedsiębiorstwa prywatne, w których udziały zapewnił sobie kapitał państwowy³². Najlicniejsza grupa obejmowała małe zakłady prywatne o włókienniczym lub garbarskim profilu produkcji. Wszystkie znajdowały się w obszarze zainteresowania Biura Przemysłu Wojennego MSWojsk. i miały być przez resort mobilizowane.

Wojskowi, oprócz bezpośredniego nadzoru nad przemysłem wojennym, intensywnie zajmowali się planowaniem jego rozwoju. Prace zapoczątkowane w 1936 r. zaowocowały przyjęciem przez MSWojsk. nowej wersji 6-letniego planu rozbudowy przemysłu wojennego. Przewidziano dwie jego fazy 1937–1940 i 1940–1942. W pierwszej, obejmującej 24 inwestycje, wydatki pokrywane praktycznie przez skarb państwa miały wynieść

²⁷ Niektóre z tematów podejmowanych przez TKDN ze względu na ich oryginalność i bezpośrednie powiązanie z interesami wojska warto odnotować: fototelefon (urządzenie oparte na działaniu światła na komórki światłoczułe – przeważnie selenowe), telemechanika (kierowanie łodzi, torped, samolotów na odległość), kauczuk syntetyczny (erytrenomowy), farby fosforujące, płyty pancerne, rozwój badań w Niemczech nad technikami raketowymi, dalmierz na bliską podczerwień, techniki telewizyjne.

²⁸ Tam także lista zakładów ścisłego przemysłu wojennego z końca 1938 r.

²⁹ Pierwszy tworzyła Warszawa wraz z miejscowościami otaczającymi ją pierścieniem (Rembertów, Okęcie, Pruszków, Boryszew, Czechowice i Poniatów), drugim był ośrodek rozciągający się w trójkącie pomiędzy Radomiem, Kielcami a Ostrowcem Świętokrzyskim, trzecim – lubelski, na którego peryferiach znajdowały się Krasnystaw i Kraśnik, czwartym zaś COP okolony Sanem, Wisłą i Dunajcem. Poza wymienionymi ośrodkami pozostały nieliczne zakłady przemysłowe wytwarzające lub mające wytwarzać na potrzeby armii (m.in. zakłady Zgierza i Niewiadowa, a także w okolicach Łodzi, Bielska-Białej i Białegostoku).

³⁰ Państwowe Wytwórnie Uzbrojenia, Państwowe Zakłady Inżynierii, Państwowe Zakłady Tele- i Radiotechniczne, Państwowe Zakłady Lotnicze, Państwowe Zakłady Prochu i Materiałów Kruszących, Państwowe Zakłady Umundurowania.

³¹ M.in. Wytwórnia Balonów i Spadochronów czy Polskie Zakłady Optyczne.

³² M.in. Towarzystwo Starachowickich Zakładów Górniczych czy Fabryka Masek Przeciwigazowych.

ponad 264 mln złotych³³ (Gołębiowski 2000: 82–83). Prace w tym zakresie trwały do pierwszych miesięcy 1937 r. Priorytet otrzymały zakłady produkujące gotowe wyroby wyposażenia i zaopatrzenia armii. W ramach realizacji drugiej fazy przewidywano inwestycje m.in. w Starachowicach, Jawidzu pod Lubartowem i w Radomiu³⁴ (Stawecki 1979: 104). Drugim kierunkiem działań były studia prowadzone przede wszystkim w Sztacie Głównym i SeKOR nad dyslokacją przemysłu w rejonie bezpieczeństwa (COP). Kierowano się względami operacyjno-strategicznymi, wychodząc z założenia, że podstawowym kryterium bezpieczeństwa przemysłu powinno być rozmieszczenie zakładów z dala od obszaru przyszłych działań wojennych (Gołębiowski 2000: 85). Pod uwagę brano wymogi wojskowe oraz strukturę przestrzenną i ekonomiczną terenów usytuowanych w trójkącie Dębica–Sandomierz–Jarosław. Wspomniane studia skłoniły specjalistów wojskowych do wytypowania dziewięciu potencjalnych ośrodków zakładów przemysłu wojennego. Preferowane rejony obejmowały m.in.: Tarnobrzeg–Baranów; Rozwadów–Nisko; Rzeszów–Głogów, Dębę–Majdan³⁵ (Gołębiowski 2000: 86). Przedłożona koncepcja dowodzi, że przy propozycjach lokalizacji zakładów względy gospodarcze i społeczne postawiono na drugim planie³⁶ (Gołębiowski 2000: 86).

Centralny Okręg Przemysłowy

Najważniejszym elementem planu wzmocnienia polskiego potencjału wojenno-ekonomicznego była budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego, który miał się składać z trzech rejonów: surowcowego (region

³³ Plan w pierwszej fazie (lata 1937–1940) obejmował m.in. Fabrykę Obrabiarek (Rzeszów) – 6 mln zł; Zakłady Południowe (Pławno k. Niska) – 55 mln zł; Fabrykę Amunicji (Kraśnik) – 52 mln zł; scalarnię i warsztat amunicyjny (Majdan-Dęba) – 30 mln zł; Fabrykę Prochu (Jasło) – 13 mln zł; Wytwórnnię Materiałów Wybuchowych (Sarżyna) – 17 mln zł; Fabrykę Silników Lotniczych (Rzeszów) – 23,5 mln zł; Fabrykę Płatowców (Mielec) – 12,5 mln zł; budowę oddziału PZTiR (Poniatowa) – 5,9 mln zł; harmonizację produkcji PZInż (Czechowice) – 10,1 mln.

³⁴ Przewidywane koszty rozbudowy polskiego przemysłu wojennego w latach 1940–1942 (II faza) miały pochłonąć ponad 122 mln zł.

³⁵ Wytypowano potencjalne skupienia zakładów przemysłowych w rejonach: Nr 1 Tarnobrzeg–Baranów; Nr 2 Rozwadów–Nisko; Nr 3 Rzeszów–Głogów; Nr 4 Dęba–Majdan; Nr 5 Leżajsk; Nr 6 Mielec; Nr 7 Strzyżów; Nr 8 Pilzno–Dębica; Nr 9 Jasło–Krosno. Numeracja odzwierciedlała ocenę stopnia bezpieczeństwa wymienionych ośrodków.

³⁶ W tym kontekście należy odnotować, że wojskowi również opowiadali się za opracowaniem dla obszaru bezpieczeństwa (COP) jednolitego programu gospodarczego obejmującego dodatkowe nakłady na infrastrukturę komunalną. W przyszłości miał to być element przyciągający inwestorów prywatnych.

radomsko-kielecki), aprowizacyjnego (lubelski) i przemysłowego (sandomiersko-rzeszowski). Inwestycja stanowiła rozwinięcie założeń programowych i strategiczno-przestrzennych zapoczątkowanych przez władze wojskowe jeszcze w latach 20. ubiegłego wieku³⁷ (Gołębiowski 2000: 11 i n.; Dziemianko 2004). Powierzchnia COP obejmowała 49 518 km² i była zaludniona przez 5 300 tys. osób (Bissaga 1939: 209; Kozłowski 1964: 36; Żebrowski 1970: 145 i n.; Krzyżanowski 1976: 144).

Przygotowanie kraju do działań w warunkach zagrożenia i wojny to nie tylko zagadnienie rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu, ale także lokalizacji zakładów z uwzględnieniem czynnika bezpieczeństwa. I takim ośrodkiem był COP³⁸ (Parucki 1967: 149). Decyzję dotyczącą jego lokalizacji poprzedzono wieloma badaniami, a zdecydowanie najważniejsze znaczenie miały względy wojskowe, demograficzne i gospodarcze³⁹ (Samecki 1998: 110 i n.; Gołębiowski 1991). Górny Śląsk, będący głównym ośrodkiem przemysłu ciężkiego, a także Zagłębie Dąbrowskie leżały nad granicą niemiecką i z tego względu były bezpośrednio narażone na zniszczenie lub zajęcie zaraz po wybuchu wojny. Natomiast teren COP zarówno w przypadku wojny z Niemcami (wariant N), jak i wojny z Rosją (wariant R) był korzystny ze względu na swoje centralne położenie. Dodatkowo od południa miał naturalną przeszkodę w postaci Karpat. Rejon ten charakteryzowały m.in. dominujący żywiol polski, mniej liczne mniejszości, względnie duże zaludnienie i – jak to w słabo rozwiniętych rejonach – duże bezrobocie. Budowa nowych zakładów przemysłowych i filii zakładów na terenach zagrożonych zapewniałaby więc wzrost zatrudnienia i poziomu życia, a tym samym cały kompleks stanowiłby rynek zbytu dla produkcji rolnej wschodnich obszarów Drugiej Rzeczypospolitej. Aby jednak zachęcić kapitał prywatny do inwestycji w tym rejonie, należało stworzyć odpowiednio korzystne ku temu warunki. Dlatego 9 kwietnia 1938 r. wydano ustawę, która dawała znaczne ulgi inwestycyjne przedsiębiorstwom, które decydo-

³⁷ Trudno zidentyfikować bezpośredniego pomysłodawcę tej koncepcji. Zachowane relacje wskazują na doniosłą rolę w tym zakresie gen. K. Sosnkowskiego.

³⁸ W niektórych krajach starano się tworzyć „bezpieczne ośrodki przemysłowe z dala od granic, przeważnie osłonięte z kierunku spodziewanego uderzenia”. Francja–Masyw Centralny; Jugosławia–trójkąt KKK (pierwsze litery nazw miast na południe od Belgradu), Niemcy–góry Harzu; ZSRR–Ural i zachodnia Syberia.

³⁹ Jest to ciekawe opracowanie, ale – jak pisze autor – nie jest to praca z zakresu historii: „może być ona traktowana jako próba empirycznej weryfikacji pewnego wycinka teorii wzrostu na przykładzie programu COP-u”. Opracowanie pomija jednakże rolę wojskowych w budowie COP.

wały się na lokalizację na terenie COP⁴⁰ (Sławiński 1938: 135–137; DzU RP 1938, nr 26, poz. 224; DzU RP 1998, nr 36, poz. 329).

Państwo polskie było na tyle biedne, że nie mogło planować uprzemysłowienia całości terytorium. Myśl budowy COP zawierała w sobie koncepcję zaspokojenia potrzeb obronności państwa, zakładając jednocześnie podniesienie ogólnego poziomu gospodarczego. Sprowadzała się ona do:

- zbudowania w centrum II RP uprzemysłowionego obszaru, który zbliżyłby do siebie poszczególne dzielnice kraju;
- stworzenia terenu, który – wszechstronnie uprzemysłowiony – stałby się bazą do rozszerzania aktywności przemysłowej na wschodnie dzielnice kraju położone za Bugiem;
- przywrócenia Wiśle jej dawnego historycznego charakteru jako głównej osi Polski;
- optymalnego wykorzystania istniejącej już bazy surowcowej w celu możliwie największego uniezależnienia od zagranicy (Zweig 1942).

W latach 1936–1939 na terenie COP podjęto budowę wielu inwestycji wykorzystujących nowe technologie, m.in. elektrowni ciepłej (Stalowa Wola), dwóch elektrowni wodnych (Rożnów i Myczkowce), fabryki silników lotniczych (Rzeszów), fabryki obrabiarek (Rzeszów), fabryki reflektorów obrony przeciwlotniczej (Rzeszów), fabryki samochodów (Lublin), wytwórni celulozy (Niedomice), fabryki sztucznego kauczuku

⁴⁰ Najpoważniejsze z przywilejów, jakie mieli uzyskać inwestorzy, sprowadzały się do niewliczania w poczet dochodów podatkowych sum wydanych na nabycie gruntów, wzniesienie budynków oraz nabycie i zainstalowanie nowych maszyn. Z prawa do ulg mieli korzystać przedsiębiorcy, których posunięcia inwestycyjne miały być uznane przez Ministerstwo Przemysłu i Handlu w porozumieniu z MSWojsk. za potrzebne z punktu widzenia interesów obrony państwa. Na ulgi mogli liczyć zwłaszcza ci, którzy zdecydowaliby się na podjęcie budowy zakładów energetycznych, przetwórni ropy naftowej i gazu ziemnego, wytwórni barwników i produktów farmaceutycznych oraz materiałów wybuchowych, wytwórni celulozy, zakładów produkcji i przerobu spirytusu na cele przemysłowe, wytwórni kauczuku syntetycznego, wielkich pieców, odlewni i stalowni wszelkich metali i ich stopów, fabryk parowozów, wagonów, maszyn parowych, turbin, motorów spalinowych, kotłów parowych, konstrukcji żelaznych, samochodów, traktorów, czołgów, samolotów, silników lotniczych, stoczni, wytwórni obrabiarek bądź maszyn do obróbki metali i drewna, zakładów produkujących maszyny, aparaty bądź materiały elektrotechniczne, telegraficzne, radiowe, akumulatory, kable, przewody i żarówki, a także przedsiębiorstw górniczych, wiertniczych i innych zajmujących się poszukiwaniem surowców. Ulgami objęto przede wszystkim te działy przemysłu, w których z punktu widzenia potrzeb obrony kraju odczuwano braki. Ustawa z 9 kwietnia 1938 r. spowodowała wygaśnięcie rozporządzenia Prezydenta RP z 22 marca 1938 r. o ulgach dla przedsiębiorstw przemysłowych i komunalnych.

i opon (Dębica). Rozbudowano fabryki broni w Radomiu (Jabłonowski 1995: 115–125) i Starachowicach, i wiele innych⁴¹ („Gospodarka Zachodnia” 1937: 14; Gołębiowski 1990: 262 i n.; Samecki 1998: 280 i n.).

Wspomniano już o aktywności Tymczasowego Komitetu Doradzo-Naukowego działającego przy MSWojsk. Komitet miał m.in. obowiązek wizytowania zakładów przemysłu wojennego. Przykładowo z zachowanej dokumentacji wynika, że 23 czerwca 1938 r. odbyło się wyjazdowe posiedzenie TKDN w Fabryce Obrabiarek w Rzeszowie, w którym wzięli udział profesorowie: Janusz Groszkowski, Kazimierz Smoleński, Bohdan Stefanowski, Czesław Witoszyński oraz Mieczysław Wolfke. W posiedzeniu uczestniczył zastępca II wiceministra spraw wojskowych płk Władysław Filipkowski. Omawiano stan i przyszłą rolę Zakładów Południowych Stalowa Wola oraz problemy z Fabryką Obrabiarek w Rzeszowie. Sformułowano następujące wnioski:

- konieczne jest natychmiastowe przystąpienie do intensywnych studiów nad zapewnieniem zakładom produkcji wojennej stałego zatrudnienia przez wprowadzenie do produkcji artykułów dotychczas w kraju niewytwarzanych, a mogących mieć zbyt handlowy, bądź stworzenie nowych dziedzin przemysłu;
- w trakcie składania zamówień na rzecz armii należy domagać się dostaw także na rynek;
- niezbędne jest wprowadzenie nadzoru nad przygotowaniem projektu elektrowni w Nisku, a także nad jego realizacją;
- oparcie zaopatrzenia w energię elektryczną wyłącznie na Mościcach pociąga za sobą kosztowne przestoje i straty, wobec tego konieczne jest, aby zakłady posiadały własne elektrownie lub były położone blisko nich;
- należy dążyć do zaopatrywania COP w gaz ziemny z rejonu Daszawy, a przeciwdziałać stosowaniu gazu mokrego z rejonu Jasło – Roztoki (Jabłonowski 1982).

Zakłady Południowe

Jedną z głównych inwestycji w COP była budowa huty stali jakościowej i zakładów mechanicznych w Stalowej Woli (Jabłonowski, 1992). Możemy odtworzyć jej stan z początku 1939 r., dysponujemy bowiem notatką sporządzoną przez Inspektora Saperów gen. bryg.

⁴¹ Redakcja „Gospodarki Zachodniej” po zapoznaniu się na miejscu ze stanem robót w COP opracowała specjalny numer czasopisma, gdzie szeroko i pozytywnie przedstawiono znaczenie i stan realizacji robót.

Mieczysława Dąbkowskiego⁴² (Stawecki 1994: 96–97) dla kierownika SeKOR gen. bryg. T. Malinowskiego po wizytacji zakładów przemysłu wojennego w COP⁴³ (Jabłonowski 1996: 99–105).

Jak wynika z tego dokumentu, w lutym 1937 r. MSWojsk. wydało zlecenie na budowę zakładów w Stalowej Woli specjalnej spółce pod nazwą Zakłady Południowe Sp. z o.o. Jej udziałowcami były Huta „Pokój” (mająca odpowiadać za zakład hutniczy) oraz Starachowickie Zakłady Górnicze SA (mające odpowiadać za zakład mechaniczny). Miesiąc później, 20 marca, rozpoczęto roboty w terenie od wycinania drzew pod drogi dojazdowe i bocznice kolejowe. Szybkie wykonanie tych prac oraz uzbrojenie terenu zdecydowały o tempie budowy. W jej drugim miesiącu przystąpiono do kładzenia fundamentów zasadniczych budynków zakładu. Inwestycję wspierały najpoważniejsze wytwórnie w kraju. Przykładowo, konstrukcje żelazne dostarczały m.in. Huta „Pokój” i „Wspólnota Interesów” SA; suwnice – m.in. Zjednoczone Fabryki Kotłów, Maszyn i Wagonów L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper oraz Ostrowieckie Wielkie Piece i Zakłady SA; obrabiarki – m.in. Stowarzyszenie Mechaników Polskich z Ameryki SA i Państwowe Wytwórnie Uzbrojenia. Pełna lista zakładów współpracujących przy budowie była o wiele dłuższa.

W końcu 1937 r. większość konstrukcji żelaznych (około 10 tys. ton) została zmontowana, a niektóre obiekty (narzędziownie, warsztat mechaniczny) oddano do użytku. Tuż przed świętami, 22 grudnia, w warsztacie artyleryjskim uruchomiono pierwszą obrabiarkę, a 7 kwietnia 1938 r. odstrzelono pierwszą armatę na strzelnicy zakładów; 5 września wytopiono pierwszą stal szlachetną w piecu wysokiej częstotliwości; 22 grudnia uruchomiono pierwszy piec martenowski. Całość prac zamierzano zakończyć do kwietnia 1939 r., a więc na rok przed terminem.

Warto odnotować, że w Zakładach Południowych po raz pierwszy w Europie zastosowano gaz ziemny do opalania pieców martenowskich i grzewczych, eliminując tym samym węgiel. Huta była zasilana jednym rurociągiem gazowym „Jasło”, dla poprawy bezpieczeństwa dostaw surowca projektowano budowę drugiego gazociągu z Daszawy (miał być ukończony jesienią 1940 r.).

⁴² Mieczysław Dąbkowski, ur. 21.05.1896 w Warszawie, gen. bryg. WP; studiował na Politechnice Lwowskiej; uczestnik I wojny światowej w Legionach, od 1918 w WP; służył w wojskach inżynieryjnych i saperskich; ukończył kurs wyższych dowódców (1927); od 1936 komendant główny Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny; 1937 inspektor saperów WP.

⁴³ Sprawozdanie gen. bryg. M. Dąbkowskiego z 22.03.1939 przesłane I z-cy szefa SG oraz notatka stanowiąca załącznik do sprawozdania sporządzona 23.01.1939 przez naczelnego dyrektora Zakładów Południowych w Stalowej Woli M. Siedlanowskiego, dotycząca aktualnego stanu budowy.

Zakłady Południowe składały się z dwóch części: Zakładu Hutniczego i Zakładu Mechanicznego. W skład pierwszego wchodziły stalownia, walcownia, kuźnia, prasownia, hartownia, zakład obróbki grubej i zakład badawczo-doświadczalny; w skład drugiego (dysponującego 310 obrabiarkami) – narzędziownia, montownia, zakład odbioru, warsztat mechaniczny i strzelnica. Zakłady były w stanie wyprodukować 80 tys. ton stali rocznie; mogły produkować sprzęt artyleryjski (m.in. działa 75, 105, 155 mm, armaty 155 i 220), przygotowywały produkcję turbin, młotów parowych i pneumatycznych oraz ciężkich obrabiarek hutniczych. Zatrudniały ponad 1100 robotników, 500 inżynierów i mechaników (w okresie budowy pracowało ponadto około 2,5 tys. robotników).

Przewidywano, że Zakłady Południowe będą opłacalne, jeśli minimalne zamówienia roczne wyniosą dla Zakładu Hutniczego 80 mln zł, a dla Mechanicznego – 20 mln. Zakładano 30 proc. zamówień ze strony wojska, pozostałe 70 proc. – z wolnego rynku.

W pobliżu Stalowej Woli, na południowy wschód, za Sanem, Związek Elektrowni Okręgu Radomsko-Kieleckiego (ZEORG) budował elektrownię dysponującą dwoma agregatami po 20 000 KW. W rejonie zakładu wznoszono także osiedle mieszkaniowe (główny inwestor – Fundusz Kwaterunku Wojskowego), szkołę powszechną i gimnazjum. Jeszcze przed wrześniem 1939 r. osiedle zaczęło się przekształcać w miasteczko (Burno 2017: 191–200; Frąckiewicz, Garanty, Przesmycka, Sieradzka, Stańkowski 2017).

Całość inwestycji pochłonęła około 100 mln zł.

Czas podsumowania

Spojrzenie z perspektywy ponad 80 lat dowodzi, że rok 1935 i lata następne przyniosły istotne zmiany w sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej Drugiej Rzeczypospolitej. Dostrzeżono i doceniono bardziej niż w okresach wcześniejszych czynnik gospodarczego przygotowania kraju do obrony, w tym konieczność wzmocnienia potencjału wojenno-ekonomicznego. W konsekwencji nastąpiło m.in. znaczne zintensyfikowanie działalności instytucji wojskowych, wzrósł ich wpływ na kierunki realizowanej polityki.

Centralny Okręg Przemysłowy to unikalny program gospodarczo-wojskowy w Europie Środkowo-Wschodniej, stanowiący istotne osiągnięcie Polski tamtych lat. Decyzja o jego budowie wynikała z konieczności wzmocnienia potencjału ekonomicznego państwa, wzrastającego napięcia w stosunkach międzynarodowych oraz zapewnienia armii nowoczesnego uzbrojenia i wyposażenia.

Na przełomie 1935 i 1936 r. dokonano rozpoznania sytuacji państwa na tle sąsiadów i potencjalnych przeciwników. Drugi kwartał 1936 r. to czas podejmowania decyzji, by „podciągnąć Polskę wzwyż”.

Budową i rozbudową przemysłu wojennego w COP w dużym stopniu kierowały instytucje wojskowe, wywierające znaczący wpływ na kwestie gospodarcze. Dlatego o dyslokacji zakładów na terenie COP decydowały względy bezpieczeństwa, natomiast ekonomiczne i społeczne miały mniejsze znaczenie.

W okresie czterech lat przed wybuchem wojny znacząco zaawansowano na terenie COP realizację unikatowego programu gospodarczo-wojskowego, Zakłady Południowe w Stalowej Woli były jedną z najjaśniejszych w nim pozycji.

Literatura

- Adamczyk A., 2000, *Bogusław Miedziński (1891–1972). Biografia polityczna*, Toruń.
- Adamczyk A., 2001, *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962) Zarys biografii politycznej*, Toruń.
- Bakunowicz C., 1996, *Kolejnictwo II Rzeczypospolitej Polskiej (Przygotowania do wojny 1935–1939)*, „Dzieje Najnowsze” 1996, nr 2.
- Bissaga J., 1939, *Geografia kolejowa Polski z uwzględnieniem stosunków gospodarczo-komunikacyjnych*, Warszawa.
- Böhm T., 1994, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa.
- Brzosko E., 1982, *Rozwój transportu w Polsce w latach 1918–1939*, Szczecin.
- Bujniwicz I., 1963, *Kolejnictwo w przygotowaniach obronnych Polski w latach 1935–1939*, „Myśl Wojskowa”, nr 9.
- Burno F., 2017, *Układ przestrzenny i architektura Stalowej Woli w latach 1937–1939* [w:] *Stalowa Wola. Europejskie miasto modernistyczne*, red. A. Frąckiewicz i in., Stalowa Wola.
- COP. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, 2007, red. J. Konefał, Stalowa Wola.
- Deszczyński M.P., Mazur W., 2004, *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa.
- Drozdowski M.M., 1989, *Eugeniusz Kwiatkowski. Człowiek i dzieło*, Kraków.
- Drozdowski M.M., 2001, *Eugeniusz Kwiatkowski*, Wrocław–Warszawa.
- Drozdowski M.M., 2002, *Archiwum polityczne Eugeniusza Kwiatkowskiego*, Warszawa.
- Dziemianko Z., 2004, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń.
- Frąckiewicz A., Garanty A., Przesmycka E., Sieradzka A., Stańkowski A.M., 2017, *Stalowa Wola. Europejskie miasto modernistyczne*, Stalowa Wola
- Garbacz D., 2002, *Eugeniusz Kwiatkowski w Stalowej Woli*, Stalowa Wola.
- Gołębiowski J., 1990, *Przemysł wojenny w Polsce 1918–1939*, Kraków.
- Gołębiowski J., 1991, *Geneza COP i rozwój przemysłu wojennego w Polsce w latach 1936–1939* [w:] *W pięćdziesięciolecie Centralnego Okręgu Przemysłowego. Refera-*

- ty i komunikaty z sesji naukowej w Sandomierzu 25–26 kwietnia 1988 roku, red. Z. Woźniakowa, Kraków.
- Gołębiowski J., 1995, *Koncepcje rozbudowy sieci kolejowej w Centralnym Okręgu Przemysłowym u schyłku lat trzydziestych*, „Pamiętnik Sandomierski”, T. 2.
- Gołębiowski J., 2000, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków.
- „Gospodarka Zachodnia. Miesięcznik gospodarczy Wielkopolski i Pomorza” 1937, 1937, nr 14.
- Grabowski T., 1963, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa.
- Gwiazdowski J., 1961, *Polityka i gospodarka surowcami strategicznymi w Polsce w latach 1935–1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 4.
- Jabłonowski M., 1982, *Tymczasowy Komitet Doradczo-Naukowy przy II wiceministrze spraw wojskowych*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 3.
- Jabłonowski M., 1987a, *Niektóre problemy rolnictwa II Rzeczypospolitej wobec nadchodzącej wojny*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych”, T. 15.
- Jabłonowski M., 1987b, *Próby rozwiązania problemów surowcowych Polski w latach 1936–1939*, „Ekonomista”, nr 4.
- Jabłonowski M., 1988, *Transport kolejowy i drogowy II Rzeczypospolitej a problem przygotowań wojennych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, T. 30.
- Jabłonowski M., 1992a, *Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939*, Warszawa.
- Jabłonowski M., 1992b, Wstęp [do:] *Możliwości pokrycia zapotrzebowania na surowce strategiczne w Niemczech, Polsce i ZSRR w połowie lat trzydziestych w ocenie Biura Wojskowego Ministerstwa Przemysłu i Handlu*, „Teki Archiwalne”, T. 22.
- Jabłonowski M., 1995, *Państwowa Fabryka Broni w Radomiu w okresie wzmożonej produkcji lat 1937–1939* [w:] *Polska myśl techniczno-wojskowa 1918–1945*, red. B. Polak, Koszalin.
- Jabłonowski M., 1996, *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn.
- Jabłonowski M., 1998, *Sen o potęgę Polski. Z dziejów ruchów byłych wojskowych II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Olsztyn.
- Jabłonowski M., 2001, *Wobec zagrożenia wojną. Wojsko a gospodarka II Rzeczypospolitej 1935–1939*, Warszawa.
- Jabłonowski M., 2007, *Wojskowi i instytucje wojskowe w budowie gospodarczej konsolidacji państwa po 1935 r.* [w:] *COP. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. J. Konefał, Stalowa Wola.
- Jabłonowski M., 2019, *Studia generała Tadeusza Kutrzeby na kierunku zachodnim (1935–1938)* [w:] *U progu stulecia. Studia z dziejów Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie*, red. R. Parafianowicz, Warszawa.
- Jabłonowski M., Jakubowski W., 2021, *Historia ustroju i systemów politycznych w Polsce* [w:] *Podstawowe kategorie nauki o polityce i administracji*, red. A. Żukowski, W.T. Modzelewski, M. Hartliński, Olsztyn.
- Jabłonowski M., Stawecki P., 1987, *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*, Warszawa.
- Jabłonowski M., Stawecki P., 2014, *Następca komendanta. Edward Śmigły-Rydz materiały do biografii*, Warszawa–Pułtusk.
- Jędruszczak T., 1963, *Piłsudczycy bez Piłsudskiego*, Warszawa.

- Koncepcje gospodarcze Eugeniusza Kwiatkowskiego 1888–1974*, 2000, red. L. Bończa-Bystrzycki, B. Polak, Koszalin.
- Konstytucje oraz podstawowe akty ustawodawcze Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, 1967, Warszawa.
- Kossewska E., 2003, *Związek Legionistów Polskich 1922–1939*, Warszawa.
- Kozłowski E.J., 1964, *Studium gen. Tadeusza Kutrzeby nad możliwościami Niemiec i Polski*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 3.
- Kozłowski E.J., 1968, *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, Warszawa.
- Kozłowski E.J., 1974, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa.
- Krzyżanowski K., 1976, *Wydatki wojskowe Polski w latach 1918–1939*, Warszawa.
- Kwiatkowski E., 1990, *W takim żyliśmy świecie. Sylwetki polityków*, Kraków.
- Kwiatkowski E., 2003, *Dziennik lipiec 1939 – sierpień 1940*, Rzeszów.
- Lisiecka Ł., 2007, *Nakłady finansowe na inwestycje publiczne w COP na tle planu czteroletniego* [w:] *COP. Przeszość, teraźniejszość, przyszłość*, red. J. Konefał, Stalowa Wola.
- Malczewska-Pawelec D., 2002, *Bogusław Miedziński (1891–1972). Polityk i publicysta*, Łódź.
- Materiały do zagadnienia przemysłu wojennego w Polsce (1918–1939)*, 1958, „Niepodległość”, T. 6, Londyn.
- Od projektu do legendy. Centralny Okręg Przemysłowy po osiemdziesięciu latach (1937–2017)*, 2018, red. P. Grata, G. Ostasz, B. Pasternski, Rzeszów.
- Odziemkowski J., 1988, *Wieś i armia w II Rzeczypospolitej*, Wrocław.
- Parucki Z., 1967, *Zarys geografii wojennej*, Warszawa.
- Pawłowski T., 2009, *Armia marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa.
- Podstawowe kategorie nauk o polityce i administracji*, red. A. Żukowski, W.T. Modzelewski, M. Hartliński, Olsztyn.
- Polityka surowcowa Polski w latach 1935–1939 (wybrane dokumenty)*, 2015, red. M. Jabłonowski, Ł. Zamęcki, Pułtusk–Warszawa.
- Romanowski A., 1985, *Eugeniusz Kwiatkowski. Polski życiorys*, „Znak”, nr 9–10.
- Rostworowski S., Stablewski S., 1939, *Strategia rolnicza. Studium nad przygotowaniem rolnictwa do wojny*, Warszawa.
- Rummel A., 1985, *Polskie konstrukcje i licencje motoryzacyjne w latach 1922–1980*, Warszawa.
- Rzepniewski A., 1990, *Wojsko polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego 1935–1939* [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1964–1939*, red. P. Staweczki, Warszawa.
- Samecki W., 1998, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939*, Wrocław.
- Sioma M., 2005, *Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin.
- Sławiński T., 1938, *Zagadnienia gospodarcze Polski współczesnej*, Warszawa.
- Staweczki P., 1967, *Pożyczka francuska z 1936 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 1.
- Staweczki P., 1971, *Z dziejów przemysłu wojennego w II Rzeczypospolitej* „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 1 i 3.
- Staweczki P., 1979, *Polski potencjał wojenny* [w:] *Wojna obronna Polski 1939*, red. E. Kozłowski, Warszawa.
- Staweczki P., 1994, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa.
- Śmigły-Rydz E., 1936, *Byście o sile nie zapomnieli. Rozkazy, artykuły, mowy 1904–1936*, Lwów–Warszawa.

- Tarchalski M., 1995, *Kolejnictwo a inne dziedziny transportu w latach 1918–1939*, „Zeszyty Naukowe WSM w Szczecinie”, nr 51.
- W pięćdziesięciolecie Centralnego Okręgu Przemysłowego*, 1991, red. J. Gołębiewski, Z. Tabaka, Kraków.
- Wyszczelski L., 2010, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918–1939)*, Warszawa.
- Zamęcki Ł., 2007, *Polityka surowcowa państwa polskiego w okresie 1936–1939 a Centralny Okręg Przemysłowy (wybrane aspekty)* [w:] *COP. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. J. Konefał, Stalowa Wola.
- Zamęcki Ł., 2010, *Polityka surowcowa II Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa.
- Zieliński H., 1985, *Historia Polski 1914–1939*, Warszawa.
- Zweig F., 1942, *Nowe drogi przemysłu polskiego*, „Ekonomista Polski”, nr 3, Londyn.
- Żebrowski A., 1970, *Powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego*, „Zeszyty Naukowe WAP”, Seria Ekonomiczna, nr 13.
- DzU RP 1936, nr 38, poz. 286.
- DzU RP 1936, nr 28, poz. 225.

The Role of the Military in the Establishment of the Central Industrial District

Abstract

The Central Industrial District was a unique economic and military program in Central and Eastern Europe initiated in the years 1936-1939, constituting a significant achievement for Poland in the Second Polish Republic. The decision to establish it resulted from the need to strengthen the state's military and economic potential, the increasing tension in international relations and the threat posed by Poland's neighbours and potential enemies, as well as providing the army with modern weapons and equipment. Military institutions played one of the essential roles in the implementation of the program.

Key words: Second Republic of Poland, state security, Central Industrial District, economy, economic potential, Stalowa Wola, Polish Army General Staff, Defense Committee of the Republic of Poland, Secretariat of the Defense Committee of the Republic of Poland